

Aleksandra Zeman

Komunikacja werbalna i niewerbalna między dyrygentem a chórem : wybrane zagadnienia

Wartości w muzyce 3, 212-219

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksandra Zeman

Uniwersytet Śląski
Katowice

Komunikacja werbalna i niewerbalna między dyrygentem a chórem Wybrane zagadnienia

Wyrazem głębokiej dojrzałości muzycznej i intelektualnej dyrygentów chóralnych jest właściwie pojmowana i skutecznie wprowadzana w życie sztuka skutecznego komunikowania się zarówno z zespołem, jak i z finalnym odbiorcą dzieła muzycznego — słuchaczem. Celem niniejszego dyskursu będzie szerokie spojrzenie na proces komunikacji między dyrygentem a zespołem chóralnym. Moje zadanie jest o tyle ułatwione, iż na co dzień pracuję jako dyrygent z trzema zespołami amatorskimi: Chórem Żeńskim „Melodia” z Nawsia (Republika Czeska), Akademickim Chórem Mieszanym Instytutu Teologicznego im. św. Jana Kantego „Gloriam Dei” z Bielska-Białej oraz Chórem Kameralnym Cieszyńskiego Ośrodka Kultury „Dom Narodowy”. Warto wspomnieć, że wymienione zespoły różnią się między sobą stopniem przygotowania muzycznego, stąd też praca z każdym z nich ma specyficzny i niepowtarzalny charakter.

Słownik języka polskiego podaje kilka znaczeń terminu „komunikacja”. W jednym ze znaczeń wskazuje na komunikację¹ jako proces porozumiewania się². Termin „komunikowanie się” oznacza natomiast przekazywanie informacji,

¹ Chodzi tu oczywiście o komunikację z przydawką „międzyludzka”, aby nie mylić jej z komunikacją oznaczającą transport. Aczkolwiek obie komunikacje są w historycznym znaczeniu w pewien sposób znaczeniowo zbliżone. Dawniej bowiem komunikaty transportowano drogą pocztową. Przełomem okazał się wynalazek telegrafu i dopiero od tego momentu można mówić o przesyłaniu znaków, a nie ich transportowaniu. Zob. też: L. K a c p r z a k: *Wieloaspektowość kompetencyjna nauczyciela w komunikowaniu interpersonalnym (przegląd teorii)*. W: *Kompetencja w porozumiewaniu się nauczyciela akademickiego. Wielorakie perspektywy*. Red. W.J. M a l i s z e w s k i. Toruń 2007, s. 103—104.

² *Słownik języka polskiego*. Red. M. B a n k o. Warszawa 2007, s. 278.

podawanie czegoś do wiadomości bądź zawiadamianie o czymś. Pochodzi od łacińskiego czasownika *communico*, który w luźniejszym tłumaczeniu oznacza połączenie, naradzenie się i udzielenie komuś informacji³. Istotne wydaje się, że zarówno komunikowanie, jak i komunikowanie się, najprościej można tłumaczyć w języku polskim jako łączność⁴. Kazimierz Polański pisze o komunikacji w szerokim ujęciu jako o „wszelkiej formie wymiany informacji za pomocą znaków między istotami żyjącymi”, natomiast jako wąską definicję podaje „porozumiewanie się ludzi za pomocą środków językowych lub nie językowych (gestykulacja i mimika)”⁵.

Bogusława Dobek-Ostrowska zauważa dwa ciekawe aspekty procesu komunikowania. Po pierwsze, procesy te zachodzą w różnych strukturach społecznych i na różnych jego poziomach. Po wtóre, z racji ich społecznego charakteru, mamy do czynienia z „komunikowaniem społecznym”, który współtworzą wszelkie zjawiska związane z porozumiewaniem się poszczególnych ludzi⁶. Idąc dalej tymże tokiem rozumowania, a także korzystając z dorobku naukowego tej dziedziny wiedzy, B. Dobek-Ostrowska podaje pełną, a równocześnie uniwersalną definicję, wedle której: „komunikowanie jest procesem porozumiewania się jednostek, grup lub instytucji. Jego celem jest wymiana myśli, dzielenie się wiedzą, informacjami i ideami. Proces ten odbywa się na różnych poziomach, przy użyciu zróżnicowanych środków i wywołuje określone skutki”⁷.

Proces komunikowania rozpoczyna się zawsze w momencie, gdy nadawca chce pewnego rodzaju informację przekazać odbiorcy. Każdy nadawca może przekazywać je w bardzo różny sposób. Najprostszy podział będzie wskazywać na komunikację werbalną i niewerbalną. Pierwsza z nich jest niewątpliwie podstawową formą porozumiewania się, a jej istotę stanowi przekazywanie informacji za pomocą słów. Komunikacja niewerbalna to wszelkiego rodzaju ruchy ciała, mimika twarzy, gestykulacja, dotyk, wygląd fizyczny, intonacja, barwa głosu, kontakt wzrokowy, odległość fizyczna między rozmówcami, pozycja ciała podczas rozmowy oraz architektura i urbanistyka⁸. Trudno jednoznacznie określić, który rodzaj komunikacji jest dla odbiorców bardziej wiarygodny. Naukowcy w przekazie słownym widzą z reguły nośnik przekazywanych informacji. Komunikację niewerbalną traktują najczęściej jako kanał określający wszelkiego rodzaju relacje międzyludzkie.

³ K. Komanięcki: *Słownik łacińsko-polski*. Warszawa 1986, s. 101.

⁴ W. Kopaliński: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa 1990, s. 272.

⁵ Cyt. za: L. Kacprzak: *Wieloaspektowość kompetencyjna nauczyciela...*, s. 104.

⁶ Ibidem, s. 103. Termin „komunikowanie społeczne” wprowadzam za: B. Dobek-Ostrowską. Zob. Eadem: *Podstawy komunikowania społecznego*. Wrocław 1999, s. 13.

⁷ Cyt. za: L. Kacprzak: *Wieloaspektowość kompetencyjna nauczyciela...*, s. 104.

⁸ Ibidem, s. 111—115.

Ciekawe jest niewątpliwie odkrycie Alberta Mehrabiana mówiące, iż „tylko 7% znaczenia danej wiadomości zawarte jest w słowach, 38% w brzmieniu głosu, a aż 55% w sygnałach niewerbalnych. Gdy sygnały werbalne i niewerbalne nie zgadzają się ze sobą, wówczas bierze się pod uwagę jako bardziej wiarygodne właśnie sygnały niewerbalne”⁹.

Najistotniejszą częścią procesu komunikacji międzyludzkiej, zarówno tej werbalnej, jak i niewerbalnej, społecznej i interpersonalnej¹⁰, wydaje się jej skuteczność. Śmiało można stwierdzić, że skuteczność komunikacji jest ściśle powiązana z kompetencjami podmiotów w niej występujących.

Postawmy, za Leszkiem Polonym, pytanie: Czy muzyka jest językiem? Znajdujemy odpowiedź w jego pracy, gdzie pisze: „Kultura bowiem, jak wywodził Strauss, jest właśnie zespołem »najrozmaitszych« języków, sposobów porozumiewania się między ludźmi. Podlegają więc wspomnianym regułom systemu pokrewieństwa, organizacja społeczna, magia i myślenie mityczne, wreszcie — sztuka. Komunikacja najbardziej intymna, mowa ludzkich uczuć — okazywała się w tym uniwersalnym świecie równie precyzyjna jak współczesny dyskurs naukowy”¹¹.

Komunikacja werbalna między dyrygentem a chórem

Poziom chóru jest uzależniony w dużej mierze od dyrygenta, jego umiejętności i zdolności, w tym również tych retorycznych. „Rezultaty pracy zespołów zależą przede wszystkim od kierowników — dyrygentów”¹². Dyrygent powinien być osobą kompetentną, posiadającą zdolności przekazu werbalnego wiedzy i umiejętności z zakresu emisji głosu oraz metodyki prowadzenia chórów. Ponadto winien posiadać wiedzę z zakresu teorii muzyki umożliwiającej samodzielną interpretację i wykonywanie zróżnicowanych stylistycznie utworów wokalnych i wokально-instrumentalnych. Jeżeli powyższe warunki zostaną

⁹ Ibidem, s. 116.

¹⁰ Ryszarda Cierzniewska, bazując na definicjach Antoszewskiego i Herbuta, określa komunikację społeczną jako „procesy tworzenia, interpretowania i przekazu wiedzy między ludźmi, organizacjami, instytucjami. Istotą komunikacji społecznej jest utrzymanie ciągłości, dynamiczna modyfikacja postaw i zachowań, oraz poszukiwanie wiedzy. Komunikacja społeczna jest mocno osadzona w komunikacji interpersonalnej. U podstaw komunikacji społecznej leży komunikacja interpersonalna, która może mieć trzy podstawowe odmiany. Zob. też: R. Cierzniewska: *Komunikacja interpersonalna w środowisku akademickim — doświadczenia badawcze*. W: *Komunikacja społeczna a wartości w edukacji. Nowe znaczenie i sytuacje*. Red. W.J. Maliszewski. Toruń 2007, s. 41—42.

¹¹ L. Polony: *W kręgu muzycznej wyobraźni*. Kraków 1980, s. 7—8.

¹² J.K. Lasocki: *Chór. Poradnik dla dyrygentów*. Kraków 1958, s. 10.

spełnione, droga do pomyślności w pracy wydaje się już bliska. W tym momencie całą swoją energię winno się włożyć w swój wizerunek jako osoby pozytywnie odbieranej przez zespół.

„Kiedy mówimy, przekazujemy informacje przynajmniej trzema kanałami. Po pierwsze wizualnym: pokazujemy się i widać nas; po drugie fonicznym: mówimy i słycać brzmienie naszego głosu; po trzecie, językowym [...]”¹³. Język mówiony i język pisany są najważniejszymi i zarazem podstawowymi formami komunikowania werbalnego. Praca dyrygenta z zespołem nie może bez tego rodzaju kodu międzyludzkiego poprawnie funkcjonować. Chórmistrz wykorzystuje w niej warstwę mówioną komunikacji werbalnej z jej dwoma elementami: głosem i językiem. W zależności od specyfiki i kompetencji zespołu dyrygent dobiera właściwą formę retoryczną wypowiedzi. Czasem będzie to poprawna polszczyzna, język literacki, a częściej gwara środowiskowa ułatwiająca skuteczne porozumiewanie się. Język właściwie dostosowany do słuchaczy automatycznie staje się dla zespołu kodem zrozumiałym i przyjaznym¹⁴. W czasie prób dyrygent poprzez słowo powinien budować przyjazną atmosferę, która, jednocząc grupę ludzi, będzie sprzyjać efektywności pracy. „Umiejętności interpersonalne nauczyciela dotyczą takich sposobów postępowania z uczniami, które sprzyjają budowaniu atmosfery bezpieczeństwa psychicznego, zaufania, otwartości, konstruktywnego rozwiązywania kryzysów indywidualnych i grupowych, integrowaniu zespołów, z którymi się pracuje, motywowania do rozwoju, aktywności itp.”¹⁵

Pozytywny klimat wypowiedzi oraz unikanie trybu rozkazującego świadczą niewątpliwie o szacunku dyrygenta do zespołu. Chórmistrz poprzez komunikację werbalną wyjaśnia sposób emitowania dźwięku, przekazuje informacje związane z powstaniem, interpretacją dzieła muzycznego, a także przybliża postać kompozytora, stylowość wykonania oraz epokę, w której powstało dane dzieło muzyczne.

Niezwykle ważne wydaje się „wsparcie” tekstu głosem. Powinien charakteryzować się on spójnością oraz zróżnicowaną i świadomą intonacją. Niejednokrotnie sam akcent i modulowanie głosu wywołują w słuchaczach większe emocje niż sama treść komunikatu. Nie bez znaczenia wydaje się również dobór odpowiedniego tempa wypowiedzi oraz lekkość i płynność mowy, a także wiarygodność¹⁶.

W pracy dyrygenta ważna jest jednak nie tylko wiedza, ale także umiejętność egzekwowania zamierzeń, przemyślanej interpretacji utworu, mobilizowa-

¹³ J. Brałczyk: *O mówieniu publicznym*. W: A. Drzycimski [i inni]: *Komunikatory. Wpływ, wrażenie, wizerunek*. Warszawa—Bydgoszcz 2000, s. 168.

¹⁴ M. Trojanowski: *Komunikacja werbalna*. Dostępna w Internecie: <http://kadry.tv/pokaz/Wideo/978/> [data dostępu: 03.02.2009].

¹⁵ Cyt. za: L. Kacprzak: *Wieloaspektowość kompetencyjna nauczyciela...*, s. 108.

¹⁶ M. Trojanowski: *Komunikacja werbalna...*

nie zespołu, jego pozytywne motywowanie, a więc to wszystko, co składa się na pomyślność efektu finalnego, wykonanie utworu podczas koncertu, konkursu, festiwalu.

Komunikacja niewerbalna między dyrygentem a chórem

Komunikowanie w odniesieniu do środowiska pracy dyrygenta chóralnego jest wielopoziomowym zjawiskiem, opartym zarówno na komunikacji werbalnej, jak i niewerbalnej. Komunikacji werbalnej prawie zawsze towarzyszy komunikacja niewerbalna potwierdzająca komunikaty zwerbalizowane. Odpowiedzialny za swą pracę dyrygent chóralny niejednokrotnie zadaje sobie kluczowe pytanie: jak skutecznie komunikować się z zespołem? Odpowiedź jest niezwykle istotna, ponieważ dyrygent musi właściwie i owocnie wykorzystać czas prób ćwiczebnych, by osiągnąć zamierzony cel, jakim jest udany koncert. **Skuteczne komunikowanie wymaga od dyrygenta umiejętności poprawnego nadawania i odbierania komunikatów niewerbalnych, czyli powinien posiadać „interpersonalne kompetencje komunikacyjne refleksyjnego nauczyciela praktyka”¹⁷.**

Z racji specyfiki pracy dyrygenckiej komunikacja niewerbalna wydaje się niejednokrotnie skuteczniejsza, bardziej adekwatna i, co ważne, częściej stosowana w codziennej praktyce dyrygenckiej, szczególnie podczas koncertu, kiedy dyrygent bazuje głównie na komunikacji niewerbalnej. Stąd też w czasie prób należy zachować odpowiednie proporcje „komunikacyjne”, by chórzysci umieli reagować na gest dyrygenta. Dzięki właściwym ruchom rąk, które powinna charakteryzować ekonomiczność, plastyczność, dynamiczność, estetyczność, sugestywność, chórmistrz może wpływać na walory brzmieniowe aparatu wykonawczego oraz zespół elementów dzieła muzycznego (metrum, dynamikę, agogikę, artykulację, frazowanie)¹⁸. Warto także dodać, że w trakcie dyrygowania ruchy obu rąk naturalnie uzupełniają się i są niezależne. „Trudno podać sztywną zasadę, której należałoby się trzymać przy podziale funkcji obu rąk. Decyduje tu nie tylko kultura dyrygenta, ile przede wszystkim jego wyobraźnia artystyczna. Niemniej można przyjąć zasadę ogólną, że obie ręce wskazują jednocześnie tempo, dynamikę, artykulację, frazowanie, przy czym prawa ręka wydobywa zasadniczo tempo, metrum i dynamikę, lewa zaś — frazowanie

¹⁷ L. K a c p r z a k: *Wieloaspektowość kompetencyjna nauczyciela...*, s. 106—107. Zobacz też M. C z e r e p a n i a k - W a l c z a k: *Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji nauczyciela*. Toruń 1997, s. 103.

¹⁸ E. B u r y: *Podstawy techniki dyrygowania*. Kraków 1978, s. 13.

i artykulację. Należy jednak dodać, że tak prawa, jak i lewa ręka powinny uwzględniać w swych ruchach ponadto różne rodzaje brzmień instrumentalnych, tworzące kolorystykę orkiestrową”¹⁹. **Proces skutecznej komunikacji między dyrygentem a zespołem uzależniony jest nie tylko od umiejętności dyrygenta, ale także zdolności i umiejętności chórzystów.** Śpiewak chórалny powinien posiadać zdolność odczytywania gestów dyrygenta oraz poprawnego ich realizowania. Czasem zdarza się, że działanie dyrygenta nie przynosi zamierzonego wcześniej efektu. Specyfika zespołów, które mam przyjemność prowadzić, wymaga ode mnie zwrócenia szczególnej uwagi na subiektywizację gestów dyrygenckich, a niejednokrotnie na ich zmianę. Odpowiednie i elastyczne ich dopasowanie oraz eliminowanie ruchów mało wyrazistych, wpływa na jakość brzmieniową chóru, a tym samym na poprawną komunikację chórmistrza z zespołem.

Najistotniejszy w pracy dyrygenta chóralnego, zarówno tej codziennej, jak i tej finalnej, koncertowej sytuacji jest, jak już wcześniej wspomniałam, gest dyrygencki oraz postawa dyrygenta, jego pozytywna myśl, wiara w pomyslność dzieła, „samowiedza i samoświadomość, poczucie własnej wartości i dobry kontakt z sobą samym”²⁰. Komunikacja poprzez gest związana jest z przekazem przemyślanej wcześniej interpretacji utworu muzycznego. Chórmistrz w swej pracy także całą swoją osobą, mimiką twarzy, postawą wyraża ową wcześniej przemyślaną interpretację dzieła muzycznego²¹. Jednak sama umiejętność wskazania poprzez gest odpowiedniego tempa, artykulacji, frazowania, dynamiki, intonacji, a także innych zagadnień techniczno-ruchowych (odbitki, przedtaktu itp.) dla uzyskania odpowiedniego celu, musi być połączona z umiejętnością egzekwowania wyżej wspomnianych elementów. Skuteczną komunikację należy wypracować, jej się nauczyć, wreszcie w naturalny sposób pielęgnować.

Niezwykle istotne wydaje się w kontaktach międzyludzkich wypracowanie postawy otwartej na audytorium, w naszym wypadku na chór. Warto w tym momencie podkreślić, że owa otwartość ma swój początek w mentalności i w pozytywnym nastawieniu dyrygenta do pracy²². Z doświadczenia wiem, że to nastawienie w danym dniu rzutują na efektywność pracy. Chórzystki niejako odczuwają nastrój dyrygenta, jego wiarę w pomyslność, wiarę w możliwość rozwoju i sens pracy, a także wszelkie negatywne uczucia. Sku-

¹⁹ Ibidem, s. 14.

²⁰ M. Litman: *Poczucie kompetencyjności zawodowej nauczycieli a skuteczna komunikacja*. W: *Komunikacja. Dialog. Edukacja*. Cz. 2. Red. W. Kojas, R. Mrózek przy współudziale Ł. Dawida. Cieszyn 1998, s. 329.

²¹ Zob. też: A. Zeman: *Rola techniki dyrygenckiej w procesie kształtowania interpretacji utworu chóralnego w zespole amatorskim*. W: *Wartości w muzyce*. T. 1: *Studium monograficzne*. Red. J. Uchyla-Zroski. Katowice 2008, s. 97.

²² M. Trojanowski: *Komunikacja werbalna...*

tecznemu komunikowaniu się sprzyja więc wewnętrzne nastawienie dyrygenta, pewność siebie, jak również przez zewnętrzną jego postawę: sylwetkę elastycznie wyprostowaną, z równomiernie rozłożonym ciężarem ciała, zwróconą przodem do zespołu i głową naturalnie podniesioną. W procesie komunikacji dyrygenta z zespołem szczególnie ważne są oczy, za pomocą których wydawane są polecenia, a także usta wskazujące rozpoczęcie frazy, oddech czy dykcję.

Na efektywność komunikacyjną ma duży wpływ także poczucie kompetencyjności zawodowej. „Osoby spostrzegające siebie jako kompetentne (tzn. posiadające wiedzę, szereg umiejętności, doświadczenie praktyczne, zdolne i efektywne, a także przekonane o możliwości posługiwania się tymi zdolnościami) koncentrują się przede wszystkim na rozwiązywaniu problemów [...]. Osoby o zaniżonym poczuciu kompetencji koncentrują się raczej na emocjach. Poczucie kompetencyjności prowadzi do poczucia własnej godności, wartości, większej ambicji. A ambicja i godność w odpowiednim wymiarze są oznakami prawidłowego funkcjonowania”²³.

Sprawa poprawnego komunikowania nie jest kwestią słownikowych definicji. Właściwej komunikacji wszyscy musimy się uczyć i w naturalny sposób ją pielęgnować. Dyrygent w swej pracy z chórem stara się wpłynąć na działanie innych ludzi. Przekazuje on informacje nie tylko poprzez słowo, postawę, ale w dużej mierze przez mowę niewerbalną. Musimy pamiętać, że skutecznie komunikuje ten, kto jest spójny komunikacyjnie, tzn. jego ciało, gestykulacja, intonacja głosu są spójne z treściami przekazywanymi za pomocą słowa.

Skuteczna komunikacja werbalna i niewerbalna między dyrygentem, a zespołem chóralnym jest niewątpliwie fenomenem wielopłaszczyznowym. Poruszony w niniejszym artykule problem komunikacji traktuję w dalszym ciągu jako zagadnienie otwarte. Mam oczywiście świadomość, że nie jest możliwe zupełne zamknięcie i tzw. wyczerpanie interesującego tematu. Stąd też w tytule mojego dyskursu pozwoliłam sobie na dodanie uzupełnienia: „wybrane zagadnienia”. Potraktowałam ten podtytuł jako zasygnalizowanie — jak miemam — ciekawego i otwartego problemu skutecznej komunikacji dyrygenta chóralnego z zespołem. Jestem pewna, że każdy z dyrygentów mógłby ten artykuł ubogacić własnym doświadczeniem. Żywię równocześnie nadzieję, że podjęty przeze mnie temat zainteresuje Czytelników i wywoła serię kolejnych dyskursów na temat komunikacji dyrygentów chóralnych z zespołami.

²³ M. Litman: *Poczucie kompetencyjności zawodowej nauczycieli a skuteczna komunikacja*. W: *Komunikacja. Dialog. Edukacja*. Cz. 2..., s. 329.

Aleksandra Zeman

**Verbal and non-verbal communication between a conductor and a choir
Selected issues**

S u m m a r y

Undoubtedly, an art of efficient communication with the band, properly understood and introduced into life proves a deep music and intellectual maturity of choir conductors. The conductor, in his/her work transmits information in different ways: through verbal and non-verbal communication. The level of the choir depends to a large extent on the conductor. The success of the choirmaster work depends not only on his/her professional competences, ability of verbal transmission of knowledge and skills in vocal emission, methodology of choir conduct and skills of confirming verbalized messages through non-verbal communication, but also the ability and skills of reception and realization of these messages by choir singers.

The conductor skillfully communicates when his/her thought, body, gestures, voice pitch are related to the messages transmitted through the word.

Aleksandra Zeman

**Communication verbale et non-verbale entre le chef de coeur et le chœur
Problématique choisie**

R é s u m é

L'art de communication efficace avec le chœur, bien comprise et appliquée dans la vie, est sans doute l'expression de mûrissement musical et intellectuel profonde des chefs d'orchestre. Le chef d'orchestre dans son travail transmet des informations de différentes manières : grace à la communication verbale et non-verbale. Le niveau du chœur dépend largement du chef d'orchestre. La réussite du travail du chef d'orchestre dépend non seulement de ses compétences professionnelle, des capacités de communiquer verbalement le savoir et le savoir-faire du domaine de pédagogie vocale, de la méthodologie de diriger le chœur et de la capacité d'approuver des communiqués verbalisés par une communication non-verbale, mais aussi de l'habileté de recevoir et de réaliser ces messages par les choristes.

Le chef de chœur communique efficacement lorsque sa pensée, corps, gesticulation, intonation de la voix sont compatibles avec les messages transmis à l'aide de la parole.